

ANA BARBIČ

Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*

1. POLOŽAJ DRUŽINSKIH KMETIJ

Podatki, zbrani in analizirani na osnovi izbranega raziskovalnega modela, kažejo na to, da so tako gospodarske kot negospodarske dejavnosti družinskih kmetij funkcija agrarno-ekonomskih, socialno-geografskih ter socioloških in psiholoških obeležij kmetije, kmečkega gospodinjstva in njegovih posameznih članov. Glavne ugotovitve je možno strniti v naslednje skupine:

1.1. Mešane kmetije so stalna, čeprav ne tudi stabilna značilnost kmetijstva

Družinske kmetije v Sloveniji se ob upoštevanju kriterija zaposlitve članov jedra družine (mož, žena, naslednik, naslednica) in generacijske strukture gospodinjstva razvrščajo v štiri skupine:

- čiste kmetije (člani jedra družine delajo samo na kmetiji);
- mešane kmetije (najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji);
- dopolnilne kmetije (vsi člani jedra družine so zaposleni);
- ostarele kmetije (noben član jedra družine ni mlajši od 65 let).

V analizi delimo kmetije le na tri skupine, to je, na čiste kmetije, mešane kmetije 1 (najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji) in mešane kmetije 2 (vsi člani jedra družine so zaposleni), ker upoštevamo samo kriterij zaposlitve članov jedra kmečke družine, ne pa tudi njihove starosti.

Analiza procesov zaposlovanja, zlasti veliko število naslednikov, ki so se zaposlili v zadnjih dveh desetletjih, in med katerimi je kar polovica takih, ki niti »pod ugodnimi pogoji za kmetovanje« zaposlitve ne bi opustili, kaže na to, da se število mešanih kmetij v Sloveniji v prihodnje še ne bo zmanjševalo. Kmetje in kmetice, ki so se zaposlovali predvsem v prvih desetletjih po vojni zaradi gospodarske nuje (dvakrat je bil zmanjšan zemljiški maksimum, pa tudi kmetijska politika je bila le v krajšem obdobju – konec 60-tih in začetek 70-tih let naklonjena družinskemu kmetovanju), bi »ob ugodnih pogojih za kmetovanje opustila zaposlitev«. To bi,

* Pri Cankarjevi založbi v Ljubljani bo v 1989. letu izšla knjiga Ane Barbič »Kmetov vsakdan: Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem«. V enajstih poglavjih obravnava avtorica različne vidike življenja in dela na kmetiji, vrsto in obseg pridelave in prodaje kmetijskih pridelkov, različne vire pridobivanja dohodka in motive za kmetovanje ob službi kot dejavnik kmetijske pridelave, vključenost kmetov v politično življenje in procese odločanja, njihove prostočasne aktivnosti in še marsikaj drugega. Bogato empirično gradivo o 2052 kmetijah in članih kmečkih gospodinjstev v 13 slovenskih občinah vgrajuje v ustrezne teoretične okvire, kar daje podatkom dodatno vrednost. Za objavo smo izbrali sklepno poglavje, v katerem avtorica povzema glavne ugotovitve in opredeljuje ukrepe za spodbuditev družinskega kmetovanja pri nas (op. ur.).

sodeč po njihovih izjavah, storilo kar 73 odstotkov zaposlenih gospodarjev/mož in dve tretjini (68,7%) zaposlenih gospodaric/žena, ker so po svojem prepričanju še vedno predvsem kmetje. Nasprotno pa je vsaj polovici sedanjim zaposlenim naslednikom kmetovanje ob službi postalo način življenja, ki ga ne nameravajo opustiti. Spoznali so ne le gospodarske, temveč tudi druge prednosti (redni dohodek, stiki z urbanim okoljem, povezovanje dela v mestu in življenja na podeželju) dvojne aktivnosti, ki se jim niso pripravljene odpovedati. Zato ugotavljamo, da so mešane kmetije stalna, čeprav ne tudi stabilna lastnost družinskih kmetij. Te namreč še vedno kažejo tendenco prehajanja iz čistih v mešane in iz mešanih v popolnilne.

1.2. Možnosti za tržno pridelavo niso izčrpane

Kljub temu, da ima večina družinskih kmetij zaposlenega najmanj enega člana, le 9,4 odstotka kmetij ne prodaja nobenega od sedemindvajsetih preučevanih pridelkov. Pomeni, da je velika večina kmetij usmerjenih v tržno pridelavo večjega števila pridelkov (33,5% kmetij prodaja eno ali dve vrsti pridelkov, 34,2% tri ali štiri, 22,9% kmetij pa prodaja 5 vrst pridelkov ali več). Ob omejenih kmetijskih površinah, posebej pa ob veliki raznovrstnosti pridelkov so pridelane količine posameznih vrst pridelkov razmeroma nizke, posebej nizki pa so deleži prodanih pridelkov. Kmetje letno prodajo največji delež prireje govejih pitancev, starih 18–24 mesecev (78,1%), le okoli polovice prireje bikov (53,5%), mleka (50,2%) in govejih pitancev, starih 6–18 mesecev (48,9%). Omembe vredne so še tržna pridelava telet (kmetje prodajo 32,9% letne prireje), grozdja (kmetje prodajo 24,9% letne pridelave) in okopavin s 17,6 odstotki prodane letne pridelave. Tržnost drugih pridelkov znaša med 0,3 odstotka (perutnina) do 12,5 odstotka (prašiči).

Tradicija raznovrstnosti kmetijske pridelave na družinskih kmetijah je najboljše zagotovilo za spodbujanje dodatnih pridelav za trg poleg že uveljavljene prireje govejega mesa in mleka, deloma tudi grozdja, v posameznih regijah še okopavin in sadja. Politika spodbujanja pridelovanja drugih pridelkov za trg, predvsem okopavin in vrtnin, ne bi zagotovila le boljše preskrbe, temveč tudi nižje cene, h katerim bi prispevali predvsem nižji stroški transporta tovrstnih pridelkov iz oddaljenih krajev. Pri tem nimamo v mislih ideje o samooskrbi Slovenije s potrebnimi kmetijskimi pridelki – tiste, za katerih pridelavo so ugodnejši pogoji v drugih območjih Jugoslavije, velja tam pridelovati za celoten jugoslovanski trg – temveč le nujnost maksimalne izrabe kmetijskih virov, kar bi slovenskim kmetijam zagotavljalo višji dohodek.

Da na družinskih kmetijah v Sloveniji obstajajo še možnosti za razširitev tržne pridelave, dokazujejo tudi podatki o skupinah, v katere se združujejo kmetije po vrstah in obsegu pridelave, kot tudi podatki o skupinah, v katere se združujejo kmetije po vrstah in obsegu v enoletnem obdobju prodanih pridelkov. Analiza skupin kmetij je pokazala, da se četrtnina (24,3%) preučevanih kmetij združuje v pridelovalno nespecializirano skupino. Pridelujejo večje število različnih pridelkov, čeprav le v manjših količinah. Kar tretjina (34,4%) kmetij pa se je združila v skupino, ki jo lahko poimenujemo le kot pridelovalno neaktivno, saj obseg nobene od njihovih pridelav ni vreden omembe. Žal pa podatki o izredno številni skupini kmetij (obsega 51,7 odstotka v analizi upoštevanih kmetij), ki jih je nujno opredeliti kot netržne, zmanjšujejo optimizem o možnosti vključitve velikega števila dodatnih kmetij v tržno pridelavo. Takšne bi veljalo iskati v skupini petine

kmetij (20,6%), za katere je značilno, da so v enoletnem obdobju prodajale predvsem krave – znak opuščanja najmanj tržne pridelave mleka, če že ne živine v celoti. Glede na to, da so za kmetije te skupine značilni dokaj ugodni kmetijski potenciali (nižja nadmorska lega od povprečja, večja bližina sedeža kmetijske zadruga, večji obseg obdelovalnih površin, večje število članov gospodinjstva, pa tudi nekoliko višji dohodek od kmetijstva kot v povprečju), so očitno odprodaji krav botrovali drugi razlogi, mimo omenjenih. Če je šlo za opuščanje tržne pridelave mleka in/ali telet, je jasno, da razlogi tičijo v neugodni kmetijski politiki do tovrstne tržne pridelave, zaradi katere se je prenekatera kmetija znašla v položaju, da opusti pridelavo za trg. Če ob tem upoštevamo še dejstvo, da so bili analizirani podatki zbrani za 1981. leto, si lahko samo zamišljamo, koliko kmetij je zaradi destimulativnih odkupnih cen za mleko in meso zmanjšalo, če ne v celoti opustilo tržno pridelavo!

1.3. Marljivost in znanje ohranjata družinske kmetije

Kmetje, ki so si kmetovanje ob službi izbrali kot način življenja, v kmetijo vlagajo vsaj del dohodkov iz zaposlitve. Tako so si jo opremili s kmetijskimi stroji, obnovili ali na novo zgradili gospodarska poslopja, uredili hišo in jo s posodobitvijo dvignili v najmanj srednji razred bivalne ravni. Podobno so storili tudi kmetje, ki imajo dovolj veliko kmetijo ali razvito katero od dopolnilnih dejavnosti, ki jim zagotavlja dohodek tudi za nova vlaganja.

Gospodarji/možje in gospodarice/žene imajo nizko formalno izobrazbo (med prvimi je končalo največ osnovno šolo 76%, med drugimi pa 90% anketiranih). Šele pri naslednikih/naslednicah je opaziti občuten premik v doseženi formalni izobrazbi (zgolj osnovno šolo je končalo le 41,5% naslednikov/naslednic, drugi pa imajo več kot osnovnošolsko izobrazbo).

Nizko formalno izobrazbo in pomanjkanje strokovnih znanj kmetje/kmetice učinkovito dopolnjujejo s seganjem po najrazličnejših virih informacij od radia, televizije in Kmečkega glasa (60,9 do 78,1 odstotka gospodarjev/gospodaric so ta tri sredstva javnega obveščanja imenovali kot vir, prek katerega se ob drugih virih seznanjajo z novostmi s področja kmetijskih znanosti), do strokovnih knjig, Sodobnega kmetijstva in nasvetov strokovnjakov kmetijstvu sorodnih strok – iz vsakega od teh treh virov dobiva informacije o novostih v kmetijstvu približno 10 odstotkov gospodarjev/gospodaric.

Kmetje, ki si prizadevajo dopolniti pomanjkljivo strokovno izobrazbo tako, da segajo po številnih virih informacij, ki so jim dosegljivi, pa niso ravno zadovoljni z delom kmetijske pospeševalne službe, katere glavna naloga je pospeševanje kmetijske pridelave. Domnevamo, da je to možno le s seznanjanjem kmetov z novimi tehnologijami in svetovanjem v njihovih aplikacijah. Kar 30,8 odstotkov anketiranih gospodarjev/gospodaric je delo lokalne kmetijske pospeševalne službe ocenilo kot slabo ali celo zelo slabo, 30,3 odstotka ji je pripisalo nevtralno oceno (niti slabo, niti dobro), 28,1 odstotka anketiranih pa jo je ocenil kot dobro, od tega le 1,9 odstotka kot zelo dobro, 20,9 odstotka anketiranih pa ocene ni moglo dati, ker s pospeševalno službo nima stika oziroma pospeševalec k njim nikoli na zaide. Morda je med njimi res večina takih kmetij, ki niso članice kmetijske zadruga ali pridelujejo hrano zgolj za lastne potrebe, kar pa ne bi smel biti razlog, da se jih pospeševalci izogibajo. Nasprotno, pospeševalna služba bi morala neprestano raz-

vijati nove metode dela z vsemi kmeti in jih spodbujati za pridelovanje več in cenejše hrane ne glede na to, ali jo pridelujejo zgolj za lastne potrebe ali tudi za trg.

1.4. Kmetje morajo postati subjekti kmetijske politike

Z marljivostjo, vlaganji dohodka iz nekmetskih dejavnosti v kmetijsko pridelavo, spremljanjem novosti na področju kmetijskih znanosti in njihovim uvajanjem je slovenskim kmetom nekako uspelo ohraniti tradicijo družinskega kmetovanja. Dolg delavnik jih sicer omejuje pri vključevanju v družbenopolitične in samoupravne aktivnosti, verjetno pa bi potreben čas našli, če bi v organih odločanja in (samo)upravljanja imeli zagotovljen vpliv.

Pričakovati bi bilo, da imajo kmetje vsaj v kmetijskih zadrugah prevladujočo vlogo, vendar iz ocene vpliva, ki ga ima po mnenju gospodarjev/gospodaric združeni kmet, torej član organizacije združenih kmetov (OZK) na kmetijsko politiko v občini, sklepamo, da imajo kmetje pri tem prav majhno oziroma najmanjšo vlogo. Več kot polovica (53,8%) anketiranih gospodarjev/gospodaric je vpliv združenih kmetov na občinsko politiko ocenila kot majhen (43,1%) ali celo kot najmanjši med upoštevanimi subjekti odločanja. Večina, 81,5 odstotka anketiranih pa je kot majhen (66,4%) ali najmanjši (14,1%) ocenila vpliv tistih kmetov na kmetijsko politiko v občini, ki niso vključeni v OZK. Mnogo večji je vpliv kmetijske zadruge na občinsko kmetijsko politiko, čeprav po mnenju kmetov ni vselej velik ali največji. Kot takega je vpliv OZK na kmetijsko politiko v občini ocenilo 49,4 odstotka anketiranih, prav toliko pa jih je enako ocenilo vpliv republiškega komiteja za kmetijstvo na kmetijsko politiko v občini. Največji vpliv je po oceni kmetov pripadel občinski skupščini. Šestdeset odstotkov anketiranih je prav temu političnemu telesu pripisalo velik ali največji vpliv na kmetijsko politiko v občini. Resnici na ljubo, najmanj gospodarjev/gospodaric je majhen vpliv na kmetijsko politiko v občini pripisalo OZK (7,7%), sledi ji občinska skupščina (13,9%), njej pa republiški komitej za kmetijstvo, ki mu je kar 17,3 odstotka anketiranih kmetov pripisalo majhen ali najmanjši vpliv na kmetijsko politiko v občini. Percepcija moči v kmetijski politiki je zelo verjetno blizu dejanskemu stanju in prav zato obrobna vloga kmetov še toliko manj sprejemljiva.

Nemoč kmetov v vplivanju na kmetijsko politiko je poleg njim na splošno nenaklonjene kmetijske politike nedvomno eden pomembnih vzrokov za to, da se kmetje distancirajo od Zveze komunistov (vanjo je včlanjenih le 2,5% anketiranih gospodarjev/gospodaric), ki jim je kot Komunistična partija v revoluciji obljubljala svetlo prihodnost.

Vse, kar kmetje želijo, je njihova izenačenost z delavci v vseh pravicah, ki iz dela izvirajo, in jim niso tuja razmišljanja o tem, da je treba tudi kmetov dohodek ustrezno obdavčiti, obdavčiti pa tudi neobdelane ali slabo obdelane kmetijske površine, ki so dokaz negospodarnega ravnanja. Celo več, varstvo kmetijskih zemljišč, ekološko usmerjena pridelava hrane, zahteva po celovitem in vsestranskem razvoju družinskih kmetij, vasi in podeželja so skupaj še z nekaterimi zahtevami tudi opredelitve Slovenske kmečke zveze in Zveze slovenske kmečke mladine. Ustanovitev obeh zvez 12. maja 1988. leta v Ljubljani dokazuje, da so kmetje na lastno pobudo stopili iz anonimnosti objektov državne kmetijske politike v oblikovalce lastne usode in se s svojimi akcijami borijo za enakopravno vlogo v družbi.

1.5. Prodor urbanega načina življenja ogroža slovensko podeželje

Vzrokov za prodor urbanega načina življenja na slovensko podeželje je več. Omenimo naj le nekaj najbolj pomembnih! Povečevanje industrijskega razvoja in mest kot njegovega prostorskega nosilca ni povzročilo le velikega odliva prebivalcev s podeželja v urbana središča, temveč je vplivalo tudi na spreminjanje sistema vrednot, v katerem so tradicionalne vrednote podeželskih skupnosti tudi med kmeti izgubljale na pomenu, pridobivale pa so vrednote, ki so prihajale iz urbanih središč. Slovenija in Jugoslavija v tovrstnem spreminjanju sicer nista v svetovnih dogajanjih nikakršna izjema, temveč le ekstremen primer razvrednotenja podeželja in družinskega kmetovanja zaradi vzrokov, ki so v Jugoslaviji v večji meri kot v mnogih drugih, zlasti zahodnoevropskih državah, polarizirali mesto in vas. Pomemben delež k širjenju vrednot urbanega življenja na podeželje gre pripisati izboljševanju komunikacijskih poti med podeželjem in mestom, predvsem pa komutantom, ki dnevno prihajajo v stik z urbanim okoljem, ker so tam zaposleni, in novosti, ki jih tam spoznajo, prenašajo v kraj bivanja, na vas.,

Obema skupinama vzrokov za enostransko vplivanje mestnega življenjskega sloga na podeželskega pa je treba dodati še razvoj in naglo širjenje sodobnih sredstev javnega obveščanja, predvsem radia in televizije, pa tudi klasičnega tiska in nekoliko mlajšega filma, ki na podeželje prinašata doslej neznanе vrednote in načine življenja.

Člane kmečkih družin v mesto pritegnejo večinoma razlogi objektivne narave, zaradi katerih so se morali zaposliti, delovna mesta pa so praviloma (bila) na voljo predvsem v urbanih središčih. Med objektivne štejemo predvsem vzroke, ki zadevajo socialno varnost (zanesljiv dohodek, zdravstveno in pokojninsko-invalidsko zavarovanje), vendar tudi subjektivnih razlogov, ki se kažejo predvsem v prednostih redne zaposlitve (opredeljen delovni čas, letni dopust, zanimivo delo) in majhnem ugledu kmečkega poklica ne gre zanemariti.

Na neke vrste neprekinjeno razpetost zaposlenega kmeta med mestom in podeželjem pa opozarjajo razlogi, zaradi katerih zaposleni niso zapustili kmetije, med katerimi izstopa navezanost na zemljo (to je kot motiv, da kljub zaposlenosti še vedno delajo na kmetiji, navedlo 59,8% zaposlenih gospodarjev/mož, 46,5% zaposlenih gospodaric/žena in 45,1% zaposlenih naslednikov/naslednic). Temu motivu za obdelovanje kmetije kljub zaposlitvi – po številu tistih, ki so jih navajali – sledijo nižji življenjski stroški, želja po lastnih pridelkih, pomanjkanje delovne sile na kmetiji, želja živeti na vasi ter veselje do dela v naravi in na svežem zraku.

Kljub naštetim in drugim vrednotam, zaradi katerih so zaposleni člani jedra kmečke družine zadržali kmetijo in jo tudi obdelujejo, pa se vpliv urbanega življenja na podeželje »uspešno« širi. Nazorna ilustracija takšnih dogajanj je podoba o prostočasnih aktivnostih kmečkih gospodarjev/gospodaric. Te se namreč sploh ne razlikujejo od prostočasnih aktivnosti urbanega prebivalstva ali pa se razlikujejo izredno malo. Večina kmečkih gospodarjev/gospodaric posluša radio (redno 76%), bere časopise (redno 70,9%) in gleda televizijo (redno 65%), le pogovarjanje s sosedi (redno se z njimi pogovarja 75,9% anketiranih) še kaže na to, da so se od tradicionalnih podeželskih oblik preživljanja prostega časa, temelječimi na medosebnih stikih, ohranili vsaj redni stiki s sosedi, čeprav ne nujno v prostem času. Med tradicionalnimi aktivnostmi, nekdanjimi tipičnimi za vaške skupnosti (Hribernik, 1985), so se resnično ohranila le gasilska društva, deloma zaradi močne tradicije, deloma pa zaradi potreb vaških skupnosti, da si zagotove samopomoč v primeru požara (41,4% kmečkih gospodinjestev ima vsaj enega člana v gasilskem

društvu). Nasprotno pa imajo aktivnosti, nekaj tipične za podeželske skupnosti, simbolično število vključenih kmečkih gospodinjstev (interesna društva 6,2%, dramske skupine (3,6%), lokalni orkestri (1,4%). Aktivnosti, ki predstavljajo kombinacijo sodobnih vsebin in tradicionalnih oblik sodelovanja – kot aktivni kmečkih žena (vključujejo ženske iz 11,8% kmetij) in aktivni mladih zadružnikov (vanje so vključeni člani iz 10,3% kmetij), športna društva (11,6%) in pevski zbori (10,3% vključenih kmečkih gospodinjstev), pa še niso povsod niti ne dovolj uspešno zaživele.

V sodobnih procesih prostorskega združevanja (Mlinar, 1986; 1988; Roca, 1988; Mormont, 1987; Repassy, 1987), ki jih označuje neprekinjeno cirkuliranje prebivalstva, je vpliv urbanega načina življenja na življenje na podeželju normalen in želen, vendar lahko služi uveljavljanju podeželskega načina življenja le v primeru, če od njega tudi sprejema njegove odlike. Medsebojno oplajanje dveh, nekaj ločenih, sedaj pa vedno bolj tesno povezanih načinov življenja, prispeva k ustvarjalnemu razvijanju tako enega kot drugega, če oba hkrati sprejemata in drug od drugega ter drug drugemu tudi posredujeta svoje posebnosti in odlike.

2. PODROČJA IN VRSTE UKREPOV ZA SPODBUDITEV DRUŽINSKEGA KMETOVANJA

Družinske kmetije so se obdržale kljub »neproduktivni kmetijski politiki«, kot je politiko oviranja družinskega kmetovanja, ki ga naj bi čimprej nadomestil družbeni kmetijski sektor, poimenoval Petek (1988:2). »Obdržanje« v obravnavanem primeru pomeni zgolj preživetje večine kmetij zaradi njihove sposobnosti prilagajanja nepredvidljivo spreminjajočim se pogojem gospodarjenja. Glavna oblika prilagajanja je bila usmerjena na iskanje dodatnih virov dohodkov iz nekmetijskih dejavnosti, praviloma iz zaposlitve nekaterih članov kmečke družine, ki je vsem, ne le tistim, ki so zaposleni, zagotavljala vsaj minimalno socialno varnost.

Da bi stanje prilagajanja preusmerili v razvoj družinskih kmetij, je potrebna načrtna ter h konkretnim ciljem usmerjena kmetijska politika v najširšem pomenu te besede, to je politika takšnega ekonomskega, poklicnega ter kulturno-socialnega razvoja kmetijstva in podeželja, ki bo družinskim kmetijam dolgoročno zagotavljala optimalne pogoje za njihov razvoj.

2.1. *Gospodarski ukrepi*

Za uspešen gospodarski razvoj družinskih kmetij je najprej potrebno odpraviti predsodke proti bogatemu kmetu, ki so nesporno prevzeti iz sovjetske prakse podržavljanja kmetijstva in so nepotrebna oziroma naravnost škodljiva dediščina teorije in prakse državnega socializma, ki je kmeta opredeljeval kot glavnega nasprotnika in zaviralca graditve socialističnih odnosov v kmetijstvu in na vasi.

Medtem ko jugoslovanski ekonomisti in gospodarstveniki konec 80-tih let prisegajo na tržne zakonitosti in njihovo dosledno uveljavljanje kot edino možno pot izhoda iz gospodarske krize, se v odnosu do kmeta ne moremo otresti niti zemljiškega maksimuma, za čigar odpravo govore tako tehnološki kot ideološki razlogi. V drobnem gospodarstvu se v Jugoslaviji odpirajo možnosti za uveljavljanje zasebnega podjetništva in število delavcev, ki jih tak podjetnik lahko zaposli, dosega že 300 delavcev, v izjemnih primerih celo več, kmet pa ne sme imeti v lasti niti toliko

obdelovalnih površin, kot bi jih lahko obdeloval en človek, v pogojih delovno intenzivne pridelave pa nekaj članov kmečke družine.

V vseh razvitih državah nad kmetijstvom kot temeljno gospodarsko dejavnostjo bdi država, ki je odgovorna za preskrbo prebivalstva s hrano in za zaščito domačih pridelovalcev hrane do te mere, da subvencionira njihovo pridelavo s finančnimi sredstvi iz državne blagajne, kajti te države se zavedajo strateškega pomena doma pridelane hrane, ki mora tako po vrstah kot po obsegu zadovoljiti osnovne potrebe prebivalstva. V Jugoslaviji je komaj zaznati podobno kmetijsko politiko, ki pa je ne spremljajo ustrezní ukrepi (zaščitne cene, subvencije pridelovalcem, oskrba z reprodukcijskim materialom), ki bi pridelovalcem zagotovili nekaj več kot pokritje pridelovalnih stroškov in jim tako omogočili vsaj osnovno reprodukcijo. Poleg dovoljenega svobodnega oblikovanja cen za nekatere vrste pridelkov (sadje, vrtnine), cenovna politika ne rešuje problema odkupnih cen osnovnih pridelkov (mleka, mesa, žit), zato so kmetje za njihovo pridelovanje vse manj zainteresirani. Če nimajo možnosti preusmeritve v tržno zanimive pridelave, opustijo kmetovanje in si poiščejo zaposlitev. Uveljavitev tržnih zakonitosti v kmetijski pridelavi je tako najpomembnejši ekonomski ukrep, ki je potreben za spodbuditev pridelave na družinskih kmetijah.

Oblikovanje cen kmetijskih pridelkov na temelju ponudbe in povpraševanja pa bi kljub pomoči države v subvencioniranju bodisi pridelovalcev bodisi porabnikov pokazalo, da bi bili stroški pridelave in z njimi povezane cene kmetijskih pridelkov previsoke glede na dohodke zaposlenih v nekmetijskih dejavnostih – preprosteje rečeno, glede na kupno moč prebivalstva. Pojmovanje »razvoja«, temelječe na idealnih tipih modelov agrarnega spreminjanja kot prehajanje od »tradicionalne« družbe ali »naturalnega gospodarstva« do popolnoma tržno usmerjenega »sodobnega« kmetijstva, v katerem se kmetje obnašajo v skladu s predpostavljeno »logiko trgov«, po mnenju Longa in Van der Ploega (1988:31) ne more razložiti, pa tudi ne predvideti raznovrstnosti oblik, smeri in dinamike agrarnih sprememb. Zato zgolj uvajanje tržnih zakonitosti v kmetijstvo ne more zagotoviti pridelave, ki bo po obsegu in cenah ustrezala tako pridelovalcem kot potrošnikom, temveč je »tržnost« nujno usmerjati v racionalnost pridelovalnih postopkov, ki jih razvijajo kmetijske ter z njimi povezane znanosti. Zato tudi razvijanje lastnega znanja in njegovega prenašanja v kmetijsko pridelavo uvrščamo med ukrepe ekonomske narave.

V razvijanju lastnega znanja, zlasti novih hibridov in drugih tehnološko specializiranih področij, je kmetijska znanost, ki jo razvijajo kmetijski inštituti in fakultete v Jugoslaviji, dosegla zavidljive uspehe, ki pa marsikdaj zbledijo, ker premalo upoštevajo bodisi proizvodno okolje bodisi človeka, ki naj bi nove tehnološke dosežke prenesel v kmetijsko pridelavo in prirejo. Zato je na področju ustvarjanja novega znanja potrebno razvijati predvsem interdisciplinarnost, na področju njihovega prenašanja v kmetijsko prakso pa oblikovati metode seznanjanja kmetov z znanstvenimi dosežki in njihovega prenosa v prakso ob upoštevanju dognanj različnih znanosti.

Zgolj dejstvo, da gre za uporabno znanost, sili kmetijsko raziskovanje v povezovanje z drugimi naravoslovnimi, tehničnimi in družboslovnimi znanostmi (Barbič, Ločniškar, Marušič, 1987). Kmetijske znanosti v veliki meri rešujejo praktične probleme kmetijske pridelave, ti pa so po svoji narodi interdisciplinarni, zlasti še, če nanje gledamo z vidika ohranjanja in obnavljanja virov ter varovanja človekovega okolja ter z vidika tistega, ki hrano prideluje.

Oblikovanje metod in postopkov prenašanja spoznanj kmetijskih znanosti

v pridelavo je možno le z interdisciplinarnim pristopom, v katerega kmetijske znanosti prispevajo relevantna spoznanja s področja tehnologije pridelovanja, družbene vede (sociologija, psihologija, pedagogika z andragogiko, znanosti, ki se ukvarjajo z urejanjem prostora) pa ta spoznanja vsebinsko in oblikovno priredijo tako, da so kar najbolj sprejemljiva za tistega, ki mu je znanje namenjeno (Barbič, Tajnšek, Milevoj, 1987; Barbič, 1987). Da bi spoznanja kmetijskih znanosti kar najbolj uspešno prenašali v kmetijsko pridelavo, je v oblikovanju metod in postopkov takšnega prenosa nujno upoštevati človeka, ali kot je takšno zahtevo oblikoval Cernea (Cernea, 1985): »ljudi postaviti na prvo mesto«.

Mnogi projekti pomoči razvitih dežel za razvoj nerazvitih (Elwert, Bierschenk, 1988; Crehan, Von Oppen, 1988) so dokazali, da imajo izgled za uspeh le projekti, ki izhajajo iz ljudi, njihovega načina življenja, zgodovine in kulture, in ki ljudi motivirajo, da postanejo oblikovalci lastne usode. Seveda pa spet drugi (De Sardan, 1988) eksplicitno opozarjajo na nevarnost, da kmetje, s katerimi se povezujejo strokovnjaki kot s posredniki s skupnostjo, misleč, da predstavljajo splošne interese populacije, v resnici predstavljajo le svoje interese. Zato je po mnenju tega avtorja potrebna vzporedna analiza »spontanih« inovacij, ki nastajajo in se uveljavljajo brez posredovanja razvojnih inštitucij. Vendar tudi teh ne gre mistificirati, kot ne gre brez pridržkov verjeti splošni kmečki logiki, zlasti ne zato, ker običajno ne reagirajo na nove ekološke in gospodarske pasti, ki obremenjujejo lokalne kmetijske sisteme in so odgovorni za sodobno krizo (De Sardan, 1988:224).

Torej je pri prenosu znanja v pridelavo sicer nujno upoštevati kmete, njihovo izobrazbo, izkušnje in motiviranost za uvajanje novosti, vendar morajo ustanove (kmetijske zadruge, kmetijski zavodi in raziskovalni inštituti), ki so organizatorji in izvajalci takšnega prenosa, izdelati lastne koncepte in modele, ki bodo temeljili na najnovejših dognanjih različnih strok ter bodo usmerjeni v dolgoročno ohranjanje naravnih virov in varovanja človekovega okolja.

2.2. *Kmetijska politika*

Mnogi ekonomski ukrepi na področju kmetijstva so odvisni od konkretne (kmetijske) politike, ki njihovo uveljavljanje dopušča ali preprečuje. Seveda pa pod potrebnimi političnimi ukrepi nimamo v mislih množice konkretnih predlogov in akcij kmetijske politike, temveč želimo opozoriti le na dva, najbolj splošna vidika kmetijske politike, katerih upoštevanje bi omogočilo reševanje nakopičenih problemov družinskih kmetij; to sta deideologizacija kmetijstva na eni strani in politizacija kmetov na drugi strani.

Poleg odprave že omenjenih pomislekov proti kmetu kot lastniku produkcijskih sredstev, ki naj bi še vedno predstavljal nevarnost za obnovo izkoriščevalskih odnosov na vasi, kot tudi odprave prepričevanja, da je socialistično le družbeno kmetijstvo na velikih (čim večjih) družbenih obratih, pod deideologizacijo razumemo predvsem odpravo »pokroviteljskega« odnosa družbe in politike do kmetov in družinskih kmetij. Namesto »skrbi« celotne družbe z Zvezo komunistov na čelu je treba kmetu omogočiti uveljavitev lastne inovativnosti in podjetništva. Kmet, ki ga v iniciativnosti ne omejujejo predpisi, je sposoben racionalno organizirati kmetijsko proizvodnjo, jo z obsežnejšo pridelavo poceniti, hkrati pa izrabiti tudi druge možnosti, ki jih nudi kmečko gospodarstvo za zaposlitev vseh družinskih članov. Pri tem ne gre le za razvijanje dopolnilnih dejavnosti, ki imajo tradicijo in tudi vire

v okviru kmečkega gospodarstva, temveč tudi za maksimalno izrabo delovnih prostorov kmečke hiše in gospodarskih poslopij, v katerih posamezni člani kmečke družine lahko odprejo obrtne delavnice ali opravljajo industrijsko delo na domu. Kot je predlagal Veljko Rus, ne bi smela biti nobena kmečka hiša brez delavnice. Proizvodni prostori so na voljo tako rekoč v vsaki kmečki hiši, le izrabiti jih je treba! Doma zaposleni člani kmečkih gospodinjstev ne bi obremenjevali že sicer skromnega števila delovnih mest, ki se bo z neizogibnim tehnološkim razvojem še zmanjševalo, odpravljeni bi bili stroški prevozov na delo in nazaj ter povečan obseg delovnega in prostega časa doma zaposlenih delavcev.

Oblikovanje nekakšnih družinskih podjetij, ki bi kombinirala kmetovanje z drugimi viri dohodkov, bi sicer res prispevala k hitremu razslojevanju med delovnimi in sposobnimi prebivalci podeželja, in tistimi, ki hodijo na delo predvsem zato, da dobijo redni mesečni dohodek in imajo zagotovljeno socialno varnost, v prostem času pa, če se le da, se izognejo kakršnemu koli delu. Vendar bo bogatenje na osnovi dela slej ko prej morala sprejeti tudi socialistična jugoslovanska družba in spoznati, da le bogat posameznik lahko prispeva k bogastvu države. Od nje pa je odvisno, ali ji bo uspelo razviti in izvajati ustrezne davčne mehanizme, ki bodo tudi državi zagotovili delež presežne vrednosti, ustvarjene z družinskimi ali individualnim podjetništvom.

Pod politizacijo kmetov pa gre razumeti najmanj dvoje: njihovo politično osveščanje in ustrezno politično organiziranje.

Politično osveščanje pomeni sprožitev akcij za oblikovanje takšne politične kulture, ki bo kmetom omogočila aktivno delovanje v okviru političnega sistema. To pa pomeni, da morajo biti kmetje najprej obveščeni o političnih zadevah, da si morajo oblikovati lastna stališča in vrednote, ki bodo osnova za njihovo konkretno ravnanje in odločanje. Sicer ne moremo trditi, da kmetje niso obveščeni o političnih dogajanjih in da nimajo nikakršne politične kulture, žal pa jim ta ne zadošča za to, da bi lahko sodelovali v oblikovanju kmetijske politike, ker tudi nimajo na voljo ustreznih političnih kanalov. Lahko se sicer vključujejo v obstoječe institucije političnega sistema in delujejo kot delegati kmetijskih zadrug ali krajevnih skupnosti v skupščini občine ali celo republike, vendar v njih ne predstavljajo neposredno kmetov, ker ti niso ustrezno politično organizirani.

Tudi Slovenska kmečka zveza in Zveza slovenske kmečke mladine v prvem letu svojega obstoja še ne predstavljata političnih organizacij kmetov in sta le kot društvi vključeni v Socialistično zvezo Slovenije. Ker pa sta zaenkrat edini obliki organiziranosti kmetov, si morata čimprej zagotoviti status, ki jima bo zagotovil vstop v sistem politične družbene organiziranosti in s tem zagotovil kanal za prisotnost njunih predstavnikov v oblastnih telesih na vseh nivojih družbene organiziranosti. Le kmetje, ki bodo prek svojih predstavnikov sodelovali v odločanju o kmetijski politiki in načrtovanju razvoja kmetijstva, bodo iz objektov postali subjekti kmetijske politike.

2.3. Ukrepi na področju kulturno-socialnega razvoja

Ugotovili smo, da je podeželje kot prostor življenja in dela z industrializacijo in razvijanjem urbanih središč v vseh letih po vojni izgubljalo na pomenu, kar je prispevalo k dejstvu, da si je velik del podeželske delovne sile poiskal delo v mestih. Ta so naglo razvijala tudi infrastrukturo, ki je prebivalcem zagotovila možnosti zadovoljevanja najrazličnejših potreb, ne le delovnih mest. Postavljalo se

je telefonsko omrežje, rastle so nove stanovanjske četrti, odpirale so se trgovine, šole, vrtci, bolnišnice in kulturne ustanove. Vse to je mesta napravilo privlačna ne le za meščane, temveč tudi za nove priseljence in za komutante, ki so o vsem, kar so videli v mestu, sporočali domači družini in sovaščanom. Ko so se med mestom in vasjo razlike dejansko večale, so se jih vse bolj zavedali tudi prebivalci podeželja. Kljub mnogim samoprispevkom, iz katerih so črpali finančna sredstva, s pomočjo katerih so si z lastnim delom ustvarjali osnovno infrastrukturo, se je razlika med podeželjem in mesti večala. Zlasti mladi na podeželju imajo na primer mnogo slabše možnosti kot njihovi vrstniki v mestih za izobraževanje, šport in druge interesne dejavnosti, za zabavo. Zato jih vleče in jih bo vleklo v mesto vse dotlej, dokler jim podeželje ne bo nudilo enakih možnosti za delovne in prostotčasne aktivnosti kot mesto. Enake možnosti pa ne pomenijo nujno kopije urbanih oblik dela in življenja. Nasprotno, podeželje bo privlačno mladim šele takrat, kadar bo osnovnim oblikam različnih aktivnosti dodalo posebne, za podeželje tipične oblike združevanja in delovanja ljudi, ki so na podeželju že obstajale, pa jih je čas, predvsem pa hitrica, s katero živimo, odrinila v pozabo.

Gospodarski razvoj podeželja, ki je osnovni pogoj za zaustavitev ali vsaj za upočasnitev deagrarizacije, preprosto ni mogoč brez razvite infrastrukture, ki ga bo tesno povezovala z urbaniimi središči, brez socialnega in kulturnega razvoja v najširšem pomenu obeh pojmov. Pod socialno razvitostjo razumemo tako zdravstvene domove, domove za ostarele, organizirano skrb za bolne in osamljene na domu ipd., kot tudi možnosti za neprekinjeno izobraževanje v tečajih, na predavanjih ali ob neformalnih stikih. Ustrezne organizacije in društva (Rdeči križ, Društva prijateljev mladine, taborniška organizacija, gasilska društva, aktivni kmečkih žena, aktivni mladih združnikov (itd.) morajo prevzeti iniciativo za tovrstne dejavnosti. Kulturni razvoj pa zadeva kulturo v širšem in ožjem pomenu besede in sega od kulture bivanja do kulturnih ustanov (knjižnic, gledaliških in kino dvoran, galerij itd.) in kulturnih aktivnosti, med katere sodijo različni krožki za mlade, aktivni kmečkih žena, društva čebelarjev, izdelovalcev predmetov domače obrti, športna društva ipd. Zaradi svojega pomena za oživiljanje podeželskih skupnosti je socio-kulturni razvoj nepogrešljiva sestavina celovitega razvoja (Barbič, Rupena, Koman, Fojker, Dežman, Zalar, 1987) ruralnih območij.

Samo gospodarsko, socialno in kulturno razvito podeželje lahko zadrži odseljivanje in celo spodbudi nasprotno tokove, tokove priseljivanja iz urbanih okolij. Meščani, ki v večini primerov živijo v onesnaženem okolju, prenatrpanih mestih, odtujenih medsebojnih odnosih, odkrivajo podeželje kot prostor miru, čistega zraka in pristnih odnosov med ljudmi. V razvitem svetu so takšna gibanja že prisotna, kar seveda močno dviga ugled podeželju in njegovemu načinu življenja. Čeprav smo pri nas še daleč od tega, da bi ljudje s ponosom priznavali, da so kmetje in da živijo na podeželju, se, na našo srečo, svetovnim dogajanjem ne bomo mogli izogniti, zato je najbolje, da zavestno razvijamo podeželje in načrtno uveljavljamo kmetovanje in podeželje kot privlačen način življenja.

2.4. Načrtna raba podeželskega prostora

Prostor kot trajna dobrina, s katero je nujno gospodarno ravnati, terja usklajevanje različnih interesov v prostoru. Ne glede na to, da imajo običajno vsi interesi (industrija, urbanizem, kmetijstvo) »utemeljene« razloge za pridobitev pravice do rabe določenega območja, je nujno vsaj kmetijske površine najvišjih kako-

vostnih razredov trajno ohraniti za pridelavo živeža, hkrati pa ohraniti prepletenost in zlitost raznoterih prostorskih obeležij (Gosar, 1988:68), ki opredeljujejo različne vidike človekovega razmerja do okolice (Ogrin, 1983:52) – od produkcije in bivanja do kulture in ekologije.

Celovitost človekovega odnosa do narave kot temelja njegovega obstoja in razvoja je bila in mora tudi v prihodnje ostati prisotna v vseh funkcijah, ki jih človek razvija v prostoru s ciljem, da ga varuje in izboljšuje v skladu z Marxovo ugotovitvijo, da »niti cela družba, narod, pa celo vse istočasne družbe skupaj niso lastniki zemlje. So le njeni posestniki, jo le uživajo in jo morajo kot *boni patres familias* izboljšano zapustiti prihodnjim generacijam« (Marx, 1973:865–866).

Zemljišča na podeželju so prvenstveno namenjena kmetijski pridelavi. Konvencionalno kmetijstvo s kmetijskimi stroji, rudninskimi gnojili in kemičnimi pripravki za varstvo rastlin in živali vse preveč zanemarlja ekološke in kulturno-krajinske vidike podeželskega prostora.

Prostorske znanosti, ki so zaradi razvoja industrije in z njim povezanega naglega večanja števila mestnega prebivalstva usmerjale svojo pozornost na urbana območja, so po svoje prispevale k degradaciji podeželskega prostora, ki je postal območje nekmetijskih panog gospodarstva. Na podeželju so se skorajda nekontrolirano gradili dislocirani ali samostojni industrijski obrati mimo upoštevanja vsaj osnovnih principov ohranjanja kulture krajine. Podpiranje konvencionalnega kmetijstva je vse prepogosto temeljilo zgolj na monodisciplinarnih posegih v podeželski prostor – kot so npr. melioracije, katerih cilj naj bi bil »usposabljanje zamočvirjenih in izboljšanje obstoječih obdelovalnih zemljišč« (Matičič, 1983:78) in zidava objektov (hlevov, silosov) za potrebe družbenih farm, pa tudi večjih družinskih kmetij.

Vaška naselja, ki so se bodisi izpraznjevala zaradi odseljavanja najbolj vitalnih prebivalcev bodisi obnavljala po zgledu urbanih gradenj, so izgubljala svojo identiteto. Vasi so se širile brez ustreznih prostorskih načrtov, saj si je lastnik ali njegov dedič lahko postavil hišo tako rekoč na katerokoli od svojih parcel, in to hišo, ki je bila praviloma kopija večstanovanjske individualne hiše v mestnih ali primestnih naseljih. Da se je stanje na tem področju že začelo spreminjati, pričajo primeri načrtnega urejanja zunajmestnih naselij (Gabrijelčič, 1985; 1986; Prosen, 1987; Mihevc, 1988; Mestna raziskovalna skupnost Ljubljana in Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, 1988), v katera se poleg že priznanih vključujejo tudi mladi strokovnjaki, ki se ob konkretnih akcijah seznanjajo z nujnostjo upoštevanja posebnosti vaških naselij in njihovih prebivalcev.

Ne glede na to, da gre povečan interes prostorskih načrtovalcev, ki smo mu v Sloveniji priča v 80-tih letih, vsaj deloma pripisati upočasnitvi rasti mest, pa predstavlja zadnjo priložnost za ohranitev kakovosti podeželskega prostora, krajine in naselij ter njihov razvoj ob upoštevanju njim lastnih posebnosti. Čeprav je prostorsko načrtovanje že po definiciji interdisciplinarno, bodo njegovi nosilci morali bolj kot doslej upoštevati spoznanja in opozorila ekoloških znanosti (Ružič, 1982; Plut, 1987; Špes, 1988), upravni organi pa nameniti posebno pozornost oblikovanju ustrezne zakonodaje o posegih v podeželski prostor, ki je bil vse prevečkrat obravnavan kot rezervna in gospodarsko manj pomembna pokrajina, ki si jo mesto in industrija upravičeno prilaščata za gradnjo eksternih urbanih naprav (ceste, daljnovodi, industrijski obrati) (Prosen, 1987:50).

Poleg strokovnjakov različnih strok pa k človeku usmerjenemu načrtovanju rabe podeželskega prostora ter ohranjanja in razvijanja podeželskih naselij največ prispeva osveščena javnost, ki se zaveda, da je varstvo prostora temeljna vrednota

naprednih sodobnih družb, gospodarnost pa moralna kategorija, ki človeka varuje pred neracionalnim trošenjem lastnih fizičnih in duhovnih moči (Golob, 1987:354) ter pred porabniškim odnosom do virov, ki so človeštvu (še) na voljo.

UPORABLJENI VIRI

- BARBIČ, Ana, Franc LOČNIŠKAR, Ivan MARUŠIČ. *Interdisciplinarnost v kmetijskem raziskovanju*. Ljubljana, Biotehniška fakulteta, Marksistični center VTOZD za agronomijo, 1987, 59 strani.
- BARBIČ, Ana, Tone TAJNŠEK, Lea MILEVOJ. *Sodobna tehnologija pridelovanja poljščin*. Biotehniška fakulteta, VTOZD za agronomijo, Ljubljana, 1987, 32 strani (raziskovalno poročilo).
- BARBIČ, Ana, Mara RUPENA-OSOLNIK, Milica KOMAN, Breda FOJKER, Maja DEŽMAN, Rajko ZALAR. *Domača obrt in kulturno-socialni razvoj. Raziskovalno-razvojni projekt: Celovit razvoj manj razvitega območja Suhe Krajine v občini Trebnje*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, VTOZD za agronomijo, 1987, 65 strani.
- CERNEA, Michael M.(ed). *Putting People First: Sociological Variables in Rural Development*. New York, etc. Oxford University Press, 1985, XIV+444 p.
- CREHAN, Kate, Achim von OPPEN. Understandings of »Development«: an Arena of Struggle. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 2/3, 113-145.
- De SARDAN, Olivier, J. P. PEASANT. Logics and Development Project Logics. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 2/3, 216-226.
- ELVERT, Georg, Thomas BIERŠCHENK. Development Aid as an Intervention in Dynamic System. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 2/3, 99-112.
- GABRJELEČIČ, Peter. Urejanje zunajmestnega protora in naselij. *AB: arhitektov bilten*, Ljubljana, 1986, 81/82, str. 5-17.
- GOLOB, Matija. Gospodarnost kot moralna kategorija. *Naši razgledi*. Ljubljana, 1987, 354-355.
- HRIBERNIK, Franc. *Slovenski kmet med tradicionalizmom in modernizmom*. Ljubljana, FSPN, 1985, 258 strani, Magistrsko delo.
- LONG, Norman, Jan D. Van der PLOEG. New Challenges in the Sociology of Rural Development. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 1, 30-41.
- GOSAR, Lojze. Problemi ob spremembi agrarnega maksimuma, *Zemljiški maksimum. Raziskave in študije 69*. Ljubljana, Kmetijski inštitut Slovenije, 1988 str. 62-69.
- MARX, Karl. *Kapital III*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1973.
- MATIČIČ, Brane. Problemi pri uresničevanju načrta urejanja kmetijskih zemljišč in melioracij v Sloveniji. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Supplement 7. Kmetijstvo* Ljubljana 1983, str. 77-90, YU ISSN 0459-6404.
- Mestna raziskovalna skupnost Ljubljana in Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Ljubljana. *Revitalization of the Gorica Carst Countryside. Student's research Camp 1988*. Nova Gorica, July 8 - July 16, 1988.
- MIHEVC, Pavle. Razvoj in urejanje podeželja. *Urejanje prostora 1. Pregled novjših raziskav*. UI SR Slovenije, inštitut za geografijo, Univerze E. Kardelja, Katedra za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete, Katedra za prostorsko planiranje Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete - oddelek za geografijo, Ljubljana, 1988, str. 28-34.
- MLINAR, Zdravko. Information Technology and Spacio-Social Restructuring: Globalization and Individualization. *International Conference Information, Technology and the New Meaning of Space*. ISA, Francfort, May 15, 1988, 55.
- MLINAR, Zdravko. *Protislovje družbenega razvoja*. Ljubljana, Delavska enotnost, 1986.
- MORMONT, Marc. Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*. Van Gorcum, Assen, 1987, 1, 3-20.
- OGRIN, Dušan. Krajinsko ekološki in kulturni vidiki urejanja krajine. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Supplement 7. Kmetijstvo* Ljubljana 1983, str. 51-58, YU ISSN 0459-6404.
- PLUT, Dušan. *Pasti razvoja*.
- PETAK, Anton. Jugoslovensko seljaštvo in obrazovanje. *Savjetovanje aktualni problemi i perspektive sela*. Osijek, 7.-8. 10. 1988, 17.
- PROSEN, Anton. *Planiranje podeželskega prostora*. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Katedra za prostorsko planiranje, Ljubljana, 1987, 196 strani.
- REPASSY Helga. Factors Characterizing and Influencing Rural-Urban Interchange. Thornilex Daniel (ed.) *The Economics and Sociology of Rural Communities: East-West Perspective*. Avebury Gover. Publishing Co. Ltd. 1987, 162-204, ISBN 0-566-05429-9.
- ROCA, Maria Olivera. Cirkulacija aktivnog stanovništva sela. *Sociologija sela*. Zagreb, 1988, 99-100, 131-141.
- RUŽIČ, Marija. *Biti ali ne biti* Ljubljana, Prešernova družba, 1982.
- ŠPES, Metka. Degradacija okolja v posameznih pokrajinskih enotah Slovenije, UI SR Slovenije, inštitut za geografijo Univerze E. Kardelja, Katedra za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete, Katedra za prostorsko planiranje Fakultete za arhitekturo gradbeništvo in geodezijo, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete - oddelek za geografijo, Ljubljana, 1988, str. 65-74.